

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΤΡΙΤΟΝ

ΦΥΣΙΚΗ ΘΡΗΣΚΕΙΑ. ΕΛΕΥΘΕΡΟΦΡΟΣΥΝΗ

Ὡς περ ἢ περὶ τὴν φύσιν καὶ τὴν πολιτείαν καὶ τὸ δίκαιον φιλοσοφία ἀπηλλάγη τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ κύρους καὶ ἤρκεσθη εἰς τὸν νοῦν τοῦ ἀνθρώπου, οὕτω καὶ ἡ τῆς θρησκείας φιλοσοφία προεθιμήθη νὰ ἀπολυθῇ ἀπὸ τῶν ἐκκλησιαστικῶν δογμάτων καὶ τῆς ἱστορικῆς πίστεως, ἀπολυομένη δὲ νὰ ἐρεισθῇ ἐπὶ τῆς φυσικῆς γνώσεως. Ἀντὶ τοῦ ὑπερφυσικοῦ φωτὸς τῆς ἀποκαλύψεως καὶ τῆς θείας ἐπιπνοίας παραδέχεται μόνον τὸ φυσικὸν φῶς τοῦ νοῦ, τὸν λόγον, καὶ τοῦτον θεωρεῖ ὡς πηγὴν καὶ στάθμην τῆς μιᾶς ἀληθοῦς θρησκείας. Παραδέχεται λοιπὸν ὡς μόνην ἀληθῆ τὴν φυσικὴν θρησκείαν, ἧς τὸ οὐσιῶδες περιεχόμενον συνιστᾷ τὴν ἠθικὴν καὶ ἣτις προβάλλει δύο μόνον παραγγέλματα, πίστιν εἰς τὸν θεὸν καὶ ἐπιτέλεσιν τοῦ καθήκοντος¹.

Ἡ φυσικὴ θρησκεία εἶναι, κατὰ τὴν προκειμένην θεωρίαν, πάντοτε καὶ πανταχοῦ ἡ αὐτὴ, καθολικὴ καὶ ἀναγκαία, ἀρχέγονος, τελεία καὶ αἰδῖος. Ὡς ἀρχέγονος εἶναι ἡ παλαιοτάτη θρησκεία καὶ δὴ καὶ οὕτω παλαιά, καθὰ ὁ κόσμος ὡς τελεία δὲ εἶναι ἀνεπίδεκτος βελτιώσεως καὶ μόνον ὑφίσταται παραφθορὰν καὶ ἀποκατάστασιν.

Δις ἡ ἀληθὴς θρησκεία ἐγνώσθη ἀκραιφνῆς καὶ καθαρὰ, ἥτοι ὡς θρησκεία τοῦ πρώτου ἀνθρώπου καὶ ὡς θρησκεία τοῦ Χριστοῦ². Δις δὲ πάλιν παρεφθάρη, πρὸ Χριστοῦ μὲν διὰ τῆς εἰδωλο-

---

1. Πρὸς σωτηρίαν αὐτοῦ χρήζει ὁ ἄνθρωπος δύο πραγμάτων, νὰ ἀναγνωρίσῃ δηλαδὴ τὸν θεὸν ὡς δημιουργὸν καὶ κριτὴν καὶ νὰ ἐπιτελῇ τὰς ἐντολάς αὐτοῦ, ἥτοι νὰ διάγῃ ἐνάρετον βίον.

2. Ἡ θρησκεία ἡ ἀληθὴς ἐγένετο γνωστὴ κατὰ δύο μορφάς, τὸ μὲν ὡς φυσικὴ ἀποκάλυψις τοῦ νοῦ, τὸ δὲ ὡς ἱστορικὴ ἀποκάλυψις τοῦ Εὐαγγελίου. Ἡ φυσικὴ ἄρα θρησκεία καὶ ἐκ τῶν θετῶν ἡ ἀληθὴς θρησκεία (ἡ τοῦ Χριστοῦ) δὲν διαφέρουσι κατὰ τὴν οὐσίαν καὶ κατὰ τὸ περιεχόμενον, ἀλλὰ μόνον κατὰ τὴν μορφήν.

λατρείας τῆς προελθούσης ἐκ τῆς εἰς τοὺς νεκροὺς τιμῆς τῶν Αἰγυπτίων, μετὰ Χριστὸν δὲ διὰ τῆς ῥοπῆς εἰς τὰ θαύματα καὶ τῆς τυφλῆς πίστεως εἰς αὐθεντίας. Ἐν ἀμφοτέραις ταῖς περιστάσεσιν ἡ τῆς ἀληθοῦς θρησκείας θόλωσις ἐγένετο ὑπὸ φιλάρχων ἱερέων, οἵτινες ἐπεζήτουν δι' ἀδιανοήτων δογμάτων καὶ μυστηριωδῶν τελετῶν νὰ ἐκπλήττωσι τὸν λαὸν καὶ νὰ ἐπωφελῶνται ἐκ τῆς δεισιδαιμονίας τοῦ πλήθους.

Κατὰ τὴν φυσικὴν θρησκείαν, ὡς τὴν μόνην ἀληθῆ, πρέπει νὰ κρίνωνται πᾶσαι αἱ θεταὶ θρησκείαι· ὅ,τι μὲν αὗται ἔχουσιν ὀλιγώτερον τῆς φυσικῆς θρησκείας, εἶναι ἀτελές· ὅ,τι δ' ἔχουσι πλειότερον ἢ καὶ ἀντίθετον πρὸς ἐκείνην, εἶναι περιττὴ καὶ ἐπιβλαβῆς προσθήκη, ἐπινόημα πανούργων ἡγεμόνων καὶ ἀπατεώνων ἱερέων¹. Τῆς περὶ τῆς ὁ λόγος θεωρίας εἰσηγητῆς μὲν ἐγένετο ὁ Ἑρβερτος (Cherbury), προβιβαστῆς δὲ ὁ Λώκκιος, καθ' ὅσον οὗτος ἐπέτρεπεν εἰς τὸν νοῦν τὴν διάκρισιν τῆς ἀληθοῦς ἀπὸ τῆς ψευδοῦς ἀποκαλύψεως καὶ ἀπεδείκνυεν ὅτι αἱ χριστιανικαὶ διδασκαλίαι δὲν ἀντίκεινται πρὸς τὸν νοῦν².

Καὶ ὕστερον δὲ πολλοὶ ἀνέπτυξαν καὶ συνεπλήρωσαν τὴν θεωρίαν³, ὧν σπουδαιότατοι εἶναι οἱ ἑξῆς :

1. Οἱ τῆς φυσικῆς ἢ λογικῆς θρησκείας ὀπαδοὶ ἐκλήθησαν « δεῖσται » (deistae, Deist (en)), ὅστις ὄρος κατάγεται ἐκ τοῦ 16ου αἰῶνος καὶ ἐδήλου τὸ κατ' ἀρχὰς τοὺς πιστεύοντας εἰς θεὸν ἐν ἀντιθέσει πρὸς τοὺς ἀθέους. Ἐπειδὴ δὲ τὴν αὐτὴν ἔννοιαν ἐδήλου καὶ τὸ Theist (en), ἐγένετο (περὶ τὸ 1700) διάκρισις περὶ τὴν χρῆσιν. Κατὰ ταύτην δὴ « δεῖσται » μὲν ἐλέγοντο οἱ πιστεύοντες εἰς προσωπικὸν θεὸν δημιουργήσαντα μὲν τὸν κόσμον, ἀλλὰ μὴ ἐπεμβαίνοντα εἰς τὴν λειτουργίαν αὐτοῦ (θεὸν ἐπιτρέψαντα ἐξ ἀρχῆς τὴν λειτουργίαν τοῦ κόσμου εἰς νόμους)· « θεῖσται » δὲ οἱ πιστεύοντες εἰς θεόν, ὅστις προσωπικὸς ὢν καὶ ζῶν θεὸς ἐδημιούργησε τὸν κόσμον καὶ κυβερνᾷ κατὰ νόμους, οὓς δύναται καὶ νὰ μεταβάλλῃ, ἐπεμβαίνει ἄρα δι' ἀποκαλύψεων καὶ θαυμάτων. Ἀπὸ τῶν ἀρχῶν δὲ τοῦ 18ου αἰῶνος οἱ « δεῖσται » λέγονται ἐν τῇ ἀγγλικῇ γραμματεῖα συχνὰ « ἐλευθερόφρονες » (freethinkers).

2. Οἱ « δεῖσται » παρεδέχοντο μὲν τὸν Χριστὸν καὶ τὴν ἱστορικὴν ἀποκάλυψιν, ἐπίστευον δὲ εἰς τὴν ἁγίαν Γραφὴν ὡς περιέχουσαν ἔλλογον διδασκαλίαν· ἀλλ' ἀπέρριπτον τὰ δόγματα καὶ μάλιστα τὸ δόγμα τῆς προπάτορικῆς ἁμαρτίας καὶ τὸ τῆς ἀπολυτρώσεως.

3. Ἐπιθι G. Leechler, Geschichte der englischen Deismus,

1. T O L A N D

1. Βίος καὶ ἔργον.—Ὁ Ἰωάννης Τολάνδος (John Toland) ἐν Ἰρλανδία, τῷ 1670, γεννηθεὶς καὶ ἐν τῇ καθολικῇ μὲν θρησκείᾳ ἐντραφεὶς, ἀλλ' ὕστερον, ἐν ἡλικίᾳ 16 ἐτῶν, εἰς τοὺς διαμαρτυρομένους μεταπηδήσας ἐξέδωκε τῷ 1696 σύγγραμμα ἐπιγραφόμενον « Ὁ Χριστιανισμὸς ἄνευ μυστηρίων »¹, οὗ ἕνεκα ὑπέστη πολλάς ἐπιθέσεις. Παρῆλθε δ' εἰς τὸ μέσον ὑπερμαχος τῆς κληρονομικῆς διαδοχῆς τῶν διαμαρτυρομένων καὶ ἕνεκα τούτου ἐπεσπάσατο τὴν εὐνοίαν τῆς Αὐλῆς τοῦ Ἀννοβέρου, ἐν ἣ διέτριψε τῷ 1701² καὶ ὕστερον ἐν τῇ Αὐλῇ τῆς εὐφυοῦς βασιλίσσης τῆς Πρωσσίας Σοφίας Charlotte (πριγκιπίσσης τοῦ Ἀννοβέρου)³.

Ἐκ τῆς δημοσίας δράσεως κατέστη εὐπορος καὶ ἐσκόπει νὰ ἀγοράσῃ ἀγροτικὴν οἰκίαν, ἐν ἣ « νὰ ζήσῃ ἄνευ φροντίδων καὶ φιλοδοξιῶν ἔχων ἀεὶ βιβλίον ἐν χερσὶν ἢ ἐν τῇ κεφαλῇ ». Ἀλλὰ κατόπιν περιῆλθεν εἰς κακὴν κατάστασιν καὶ διήγαγε τὰ τελευταῖα ἔτη ἐν πενίᾳ καὶ ἀσθενείᾳ. Ἐτελεύτησε τῷ 1722 ἐν τινὶ χωρίῳ πλησίον τοῦ Λονδίνου.

2. Χριστιανισμός· μυστήρια.—Ἐν τῷ μνημονευθέντι συγγράμματι⁴ πειρᾶται ὁ Τολάνδος νὰ δείξῃ ὅτι ἐν τῷ Εὐαγγελίῳ δὲν ὑπάρχει τι οὔτε παρὰ τὸν νοῦν οὔτε ὑπὲρ τὸν νοῦν καὶ ὅτι ἡ χριστιανικὴ διδασκαλία δὲν δύναται εὐλόγως νὰ ὀνομασθῇ μυστήριον. Δὲν παραδέχεται δηλαδὴ τὴν ὑπὸ τοῦ

1841.— J. M. Robertson Short History of free — thought, 1906.

1. Christianity not mysterious, 1696. Κατὰ πρῶτον ἐξεδόθη ἀνώνυμον, (τῷ αὐτῷ ἔτει ἐξεδόθη μετὰ τοῦ ὀνόματος τοῦ συγγραφέως· 3η ἔκδ. τῷ 1702)· εἰς δὲ τὴν γερμανικὴν μετεφράσθη ὑπὸ τοῦ W. Lunde, τῷ 1908.

2. Ἐκεῖ ἐνετύγχανε τῷ Λεϊβνιτίῳ.

3. Ἡ βασίλισσα ἠσμένιζε νὰ παρακολουθῇ τὰς συζητήσεις Λεϊβνιτίου καὶ Τολάνδου.

4. Ἐνταῦθα θέλει νὰ συναγάγῃ ἀπλῶς τὰ πορίσματα τῶν θεωριῶν τοῦ Λωκκίου, τῶν περιεχομένων ἐν τῷ ἔργῳ αὐτοῦ « Reasonableness of Christianity ». Πλὴν βαίνει περαιτέρω καὶ εὐθύς ἀφίσταται ἐκείνου.

Λωκκίου γενομένην διάκρισιν τῶν κατὰ νοῦν καὶ ὑπὲρ νοῦν ἀληθειῶν ἰσχυριζόμενος ὅτι ἀλήθεια ὑπὲρ νοῦν, μυστήριον, δὲν ὑπάρχει. Νοῦς δ' εἶναι ἢ τῆς ψυχῆς δύναμις, ἣτις παραβάλλουσα τὰ σκοτεινὰ καὶ ἀμφίβολα πρὸς τὰ σαφῆ καὶ εὐκρινῆ ἄγει ἡμᾶς εἰς τὴν βεβαιότητα. Ὁ νοῦς εἶναι ἢ μόνη βᾶσις πάσης πεποιθήσεως, πάσης βεβαιότητος· τοῦτο δὲ ἰσχύει περὶ τε τῶν ἄλλων ἀληθειῶν καὶ τῶν τῆς ἀποκαλύψεως.

Ἡ αἰτία λοιπόν, δι' ἣν ἔχομεν πεποιθήσιν εἰς τὴν ἀλήθειαν τοῦ περιεχομένου τῆς ἀποκαλύψεως, δὲν εἶναι αὐτὴ ἢ ἀποκάλυψις ἢ τὸ ἀξίωμα τοῦ ἀποκαλυπτομένου θεοῦ ἀλλ' ἢ ἐνάργεια τοῦ νοῦ. Διὰ τοῦτο καὶ μόνον διὰ τοῦτο πιστεύομεν εἰς τὴν ἁγίαν Γραφήν, διότι τὸ περιεχόμενον αὐτῆς εἶναι ἐναργὲς εἰς τὸν ἡμέτερον νοῦν, ἐν ἄλλοις λόγοις διότι ἐξ ἀποχρώντων αἰτίων εἴμεθα πεπεισμένοι περὶ τῆς ἀληθείας ἐκείνου, ὅπερ αὐτὴ διδάσκει. Οὕτω πως ἢ ἀποκάλυψις εἶναι ἢ ὁδός, δι' ἧς ἐρχόμεθα εἰς τὴν γνῶσιν τῆς ἀληθείας· εἶναι μέσον διδασκαλίας καὶ οὐχὶ αἷτιον πίστεως.

Βεβαίως ἐπεγείρεται, παρατηρεῖ, ἢ ἐνστασις ὅτι ἢ τοῦ θεοῦ οὐσία εἶναι ἀδιερεύνητος καὶ κατ' ἀκολουθίαν ἀποτελεῖ μυστήριον· ἀλλὰ τὸ πρᾶγμα δὲν ἔχει οὕτω. Διότι, ἐὰν θεωρήσωμεν ὡς ὑπὲρ νοῦν καὶ τι μυστήριον τὸν θεόν, ἅτε ἀγνοοῦντες τὴν οὐσίαν αὐτοῦ, ὀφείλομεν νὰ τάξωμεν οὐχ ἤττον εἰς τὰ μυστήρια καὶ πάντα τὰ ὄντα, ἀφοῦ τούτων γινώσκομεν οὐχὶ τὴν πραγματικὴν οὐσίαν ἀλλ' ἀπλῶς τὰς κυριωτάτας ιδιότητας ἐν σχέσει πρὸς ἡμᾶς. Δὲν εἶναι ἄρα ὑπὲρ νοῦν ὅσα γινώσκομεν οὐχὶ τελείως ἀλλὰ μόνον ἐν μέρει καὶ ἐν ἀναφορᾷ πρὸς ἡμᾶς αὐτούς. Ὡσαύτως καὶ τὰ θαύματα δὲν θεωροῦνται καθ' ἑαυτὰ ὑπὲρ νοῦν, ἀλλ' εἶναι μόνον ὑπερβάσεις τῶν φυσικῶν νόμων, ὑπὲρ τὰς συνήθεις ἐνεργείας χωροῦσαι δι' ὑπερφυσικῆς βοήθειας, ἣν ὁ θεὸς σπανίως καὶ μόνον χάριν ὑπερφυσικῶν σκοπῶν παρέχει.

Τέλος δὲ ῥητέον ὅτι ἐν αὐτῇ τῇ ἁγίᾳ Γραφῇ γίνεται λόγος περὶ μυστηρίων, πλὴν ὅτι μυστήριον ἐκεῖ δὲν ἔχει τὴν συνήθη τῇ θεολογίᾳ ἔννοιαν τοῦ ἀκαταλήπτου, ἀλλὰ σημαίνει ἄλλο τι καὶ μάλιστα τὸ μὴ σαφῶς καὶ ἐντελῶς ἀποκεκαλυμμένον. Παρεισέφρησαν δ' ὁμως, λέγει, ὕστερον εἰς τὸν χριστιανισμόν μυστήρια ἐν τῇ

έννοία τῶν ἀδιανοήτων ἀληθειῶν καὶ τοῦτο χάριν τῆς προσαρμογῆς αὐτοῦ πρὸς τὰ ἤθη τῶν Ἰουδαίων καὶ τῶν ἐθνικῶν, ὧν ἐκεῖνοι μὲν ἠσμένιζον εἰς τὰς ἐορτάς οὗτοι δὲ εἰς τὰ μυστήρια. Ὅτε δὲ καὶ φιλόσοφοι προσεχώρησαν εἰς τὴν νέαν θρησκείαν, ὁ χριστιανισμὸς κατέστη σὺν τῷ χρόνῳ μυστηριωδέστερος· διότι οἱ φιλόσοφοι, ἐπὶ τῇ προφάσει ὅτι ἐκράτυνον καὶ ἐστήριζον αὐτὸν διὰ τῆς φιλοσοφίας, συνεκέρασαν οὕτως ἀμφότερα, ὥστε ὁ τέως σαφῆς πᾶσι χριστιανισμὸς νὰ εἶναι ὑπὸ μόνων τῶν λογίων καταληπτός. Ἡ ἀρχέγονος καθαρότης καὶ ἀπλότης τοῦ χριστιανισμοῦ δὲν ἀποκατεστάθη εἰσέτι καὶ μετὰ τὴν ἐπίδρασιν τῆς μεταρρυθμίσεως.

3. Ὑλίζουσα πανθεΐα.—Τὰ ὕστερον συγγράμματα τοῦ Τολάνδου¹ μαρτυροῦσι τὴν ἐπὶ τὴν ὑλοζωϊκὴν πανθεΐαν τροπὴν αὐτοῦ. Ἐν ταῖς πρὸς τὴν βασίλισσαν Σοφίαν ἐπιστολαῖς² ἀποκρούει τὴν καρτεσιακὴν ἐκδοχὴν τῆς ὕλης καὶ ἀποφαίνει τὴν κίνησιν ὁμοῦ μετὰ τῆς ἐκτάσεως καὶ τῆς πυκνότητος ὡς τὴν κυρίαν καὶ ἀρχέγονον ιδιότητα αὐτῆς. Πανταχοῦ τῆς φύσεως κρατεῖ ἡ κίνησις καὶ μόνον εἰς τὰς αἰσθήσεις προσπίπτει που ἡ ἡρεμία, προερχομένη ἐκ τῆς ἀμοιβαίας κωλύσεως δύο κινουσῶν δυνάμεων³.

Ἐπειδὴ ἡ τῶν μορίων τῆς ὕλης κίνησις εἶναι ποικίλη, ἀνακύπτουσιν εἰς τὰ κατὰ μέρος ὄντα διαφοραί. Ἡ τοῦ κόσμου τάξις καὶ ἀρμονία πείθει ὅτι τὰς κινήσεις τῆς ὕλης κατευθύνει ὁ δημιουργήσας θεός. Τοιαύτης δ' οὔσης τῆς ὕλης οὐδεμία ὑπάρχει

1. Life of Milton, 1698.—Amyntor, or defence of Miltons life, 1699. — Vindicius Liborius, 1702.

2. Letters to Serena, 1704. (Αἱ δύο πρῶται ἐπιστολαὶ ἀπευθύνονται πρὸς τὴν βασίλισσαν τῆς Πρωσσίας Σοφίαν Charlotte). Ἐκ τῶν ἐπιστολῶν τούτων ἡ μὲν πρώτη διαλαμβάνει περὶ τῶν προκαταλήψεων τοῦ ἀνθρώπου, ἡ δὲ δευτέρα περὶ τῆς περὶ ἀθανασίας θεωρίας τῶν ἐθνικῶν, ἡ δὲ τρίτη περὶ τῆς γενέσεως τῆς εἰδωλολατρίας, ἡ δὲ τετάρτη καὶ ἡ πέμπτη διατρίβουσι περὶ τὴν θεωρίαν τοῦ Σπινόζα καὶ ἐλέγχουσιν αὐτὴν ὡς μὴ ἐρμηνεύουσιν τὴν κίνησιν.

3. Ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὴν αἴσθησιν ἡ νόησις δεικνύει ἐν πᾶσι κρατοῦσαν ἐσωτερικὴν ἐνέργειαν, « αὐτοκίνησιαν ».

ανάγκη ἰδίας ζωτικῆς δυνάμεως καὶ διαφόρου ἀπὸ τοῦ σώματος ψυχῆς πρὸς ἑρμηνείαν τῶν φαινομένων τῆς ζωῆς καὶ τῶν ψυχικῶν λειτουργιῶν. Βεβαίως ἡ νόησις δὲν ἀνήκει εἰς πᾶν μῦρον τῆς ὕλης οὐδ' εἰς πᾶν μέρος τοῦ ἀνθρώπου, ἀλλ' εἶναι λειτουργία τοῦ ἐγκεφάλου· ὡς ἡ γλῶσσα εἶναι τὸ ὄργανον τῆς γεύσεως, οὕτω καὶ ὁ ἐγκέφαλος εἶναι τὸ ὄργανον τῆς νοήσεως.

4. Πανθεΐα.—Ἐν ταῖς εἰρημέναις ἐπιστολαῖς ὁ ἀνὴρ προέβη περαιτέρω καὶ ἐγκατέλιπε τὴν πίστιν εἰς τὴν ἀποκάλυψιν, εἰς τὸν προσωπικὸν καὶ ἔξω τοῦ κόσμου ὑπάρχοντα θεὸν καὶ εἰς τὴν προσωπικὴν ἀθανασία. Τέλος δ' ἐν τῷ ἀνωνύμως ἐκδοθέντι « Πανθεϊκῶ »¹, ἐνθα ὑποτυποῦται ἡ θρησκεία τοῦ μέλλοντος καὶ ἅμα ἡ λατρεία τῶν ὀπαδῶν², διαγράφονται ἐναργέστεραι αἱ ἀρχαὶ τῆς πανθεΐας³. Παρίσταται δηλαδὴ τὸ σύμπαν ὡς ἐν καὶ ἄπειρον καὶ ἀίδιον, ὁ δὲ θεὸς ὡς ἡ δύναμις τοῦ σύμπαντος, ἡ ψυχὴ τοῦ κόσμου, ὁ νόμος τῆς φύσεως. Ὁ θεὸς εἶναι τὸ αὐτὸ καὶ ἡ ἐν τῷ

---

1. « Pantheisticon, sive formula celebrandae sodalitatis socra-
ticae » (Kosmopolis, 1720)· μετεφράσθη εἰς τὴν γερμανικὴν ὑπὸ L. Fensch,
1897.

2. Εἰκονίζεται ἐνταῦθα κατὰ τρόπον φανταστικὸν ὄμιλος ἀπροκαταλή-
πτων ἀνθρώπων συνεργομένων εἰς σεμνὰς συνόδους, ἐν αἷς ἐρευνῶνται παντοῖα
σπουδαῖα ζητήματα. Οὗτοι, « πανθεϊκοὶ » ὀνομαζόμενοι, ἔχουσιν ἰδίαν τελε-
τουργίαν καὶ ἐπιτρέπουσιν ἀπόλυτον θρησκευτικὴν ἐλευθερίαν· ἐπιδιώκουσι τὸ
ἀγαθὸν τῆς πολιτείας καὶ τῆς ἀνθρωπότητος, ἄνευ διακρίσεως πολιτικῶν συστη-
μάτων· κατὰ τρόπον δὲ πυθαγορικὸν διακρινόμενοι εἰς ἐσωτερικοὺς καὶ ἔξω-
τερικοὺς, φυλάττουσι τὰς θεωρίας αὐτῶν ἀπορρήτους καὶ ἀπροσίτους εἰς τοὺς
ἀμυήτους. Εἰ καὶ ἀπονέμεται εἰς τοὺς μεγάλους φιλοσόφους πάντων τῶν χρό-
νων ἐξαίρετος τιμὴ καὶ παρέχεται αὐτοῖς ἐν τῇ λατρείᾳ θέσις ἀνάλογος πρὸς τὴν
τῶν ἁγίων καὶ τῶν πατέρων τῆς ἐκκλησίας τοῦ χριστιανισμοῦ, ὅμως εἰς οὐδέ-
να τούτων προσνέμεται κῦρος, ἀπόλυτον ἢ τοιοῦτον, ὥστε νὰ παραβλάπτῃ τὸ
δικαίωμα τῆς ἐρεύνης καὶ τὴν ἐλευθέραν διανόησιν.

Ῥητέον ὅτι ὁ Τολάνδος συνέγραψε τὸ ἔργον τοῦτο ἐμφορούμενος διαθέ-
σεως παρεμφεροῦς πρὸς ἐκείνην, ἐξ ἧς σχεδὸν συγχρόνως προῆλθεν ἡ κίνησις
τῶν ἐλευθέρων τεκτόνων.

3. Φαίνεται πιθανὸν ὅτι καὶ ὁ ὄρος « πανθεϊκοὶ » (Pantheisten) κατά-
γεται ἐκ τοῦ Τολάνδου.

σύμπαντι δρῶσα, δημιουργοῦσα καὶ διακοσμοῦσα δύναμις καὶ διὰ τοῦτο κατ' ἔννοιαν μόνον δύναται νὰ διακριθῇ ἀπὸ τοῦ κόσμου.

Διὰ τοῦ τελευταίου ἔργου του ἐσκόπει ὁ Τολάνδος νὰ διαστείλῃ θρησκείαν τοῦ νοῦ χάριν τῶν ὀλίγων, τῶν πεπαιδευμένων, καὶ θρησκείαν θετὴν χάριν τῶν πολλῶν. Ἄλλὰ θρησκείαι προωρισμέναι εἰς ὀλίγους προνομιούχους καὶ θρησκείαι τῶν « αἰθουσῶν » εἶναι τεχνητὰ δημιουργήματα καὶ θνησιμαῖα γεννήματα. Ἄλλως δὲ ἡ γενεὰ τοῦ κριτικοῦ ἐλέγχου καὶ ἡ δύναμις τῆς αἰεὶ εὐρύτερον διαδιδομένης διαφωτίσεως ἦτο ἀδύνατον νὰ ὑπομείνωσι τοιαύτας περιτέχνους διακρίσεις. Ὅπως ἂν ἔχη, ὁ δεῖσμός ἐνταῦθα συνάπτεται μετὰ φυσικῶν, θεοσοφικῶν καὶ μυστικῶν στοιχείων, συγχωνευόμενος δὲ μετὰ τούτων καταλήγει εἰς θολερὰν πανθείαν. Ὑποτυποῦται δὲ φανταστικὴ τῆς φύσεως θρησκεία, καθ' ἣν ἡ ψυχὴ βυθίζεται εἰς τὴν μυστικὴν ἀλληλουχίαν τῆς φύσεως καὶ ἐλπίζει τὴν σωτηρίαν ἐκ τῆς ἀφοσιώσεως εἰς τὴν ἀπειρον τῆς φύσεως δύναμιν.

Κακῆ τύχῃ αἱ διδασκαλῖαι τοῦ ἀνδρὸς τούτου, ὅστις πρῶτος ἐπωνομάσθη « ἐλευθερόφρων »¹, ἐπέδρασαν μεγάλως ἐν Γαλλίᾳ εἰς ἀνάπτυξιν τοῦ ὕλισμοῦ².

2. COLLINS

1. Ἐλευθεροφροσύνη.—Ὁ Ἀντώνιος Collins (1676 - 1729) στενὸς φίλος καὶ ὀπαδὸς τοῦ Λωκκίου συνέγραψε « Πραγματείαν περὶ τῆς ἐλευθεροφροσύνης »³ πειρώμενος νὰ ἐμφανίσῃ τὰ δίκαια τῆς ἐλευθέρας διανοήσεως⁴ καὶ νὰ ἀποδείξῃ

---

1. Ὁ φυσικὸς καὶ φίλος τοῦ Λωκκίου Molyneux ἐν ἐπιστολῇ πρὸς τὸν φιλόσοφον (τῆ 6 Ἀπριλίου τοῦ 1697) καλεῖ τὸν Τολάνδον « ἐντιμον ἐλευθερόφρονα καὶ πολυμαθῆ ἄνδρα ». Καὶ αὐτὸς δὲ ὁ Τολάνδος προσνέμει εἰς ἑαυτὸν καὶ τοὺς ὁμόφρονας τὴν προσωνυμίαν τοῦ « ἐλευθερόφρονος ».

2. Περὶ τοῦ Τολάνδου ἐπιθι G. Berthold, I. Toland und der Monismus der Gegenwart, 1876.—Anna Seeber, J. Toland als politischer Schriftsteller, 1933.—Margrit Mufi, Leibnizens Kritik der Religionsphilosophie von Toland, 1941.

1. A discourse of freethinking, 1713. (Γαλλιστὶ τῷ 1714).

2. Τὰ δίκαια ταῦτα συνάγονται ἐκ τοῦ ἀξιώματος, ὅτι οὐδεμιᾶς ἀληθείας

ὅτι δικαιούται πᾶς τις νὰ ἐρευνᾷ ἐλευθέρως τὴν ἁγίαν Γραφὴν καὶ νὰ ζητῇ, τὶ ἐν τοῖς θρησκευτικοῖς πράγμασι πρέπει νὰ γίνηται ἀποδεκτὸν ὡς ἀληθές καὶ τὶ οὐχί. Ὅφειλομεν, λέγει, νὰ νοῶμεν ἐλευθέρως καὶ νὰ μὴ παρέχωμεν πίστιν εἰς τοὺς ἱερεῖς ὡς ἀπατῶντας ἡμᾶς καὶ μὴ ἔχοντας συμφέρον νὰ ὀδηγῶσιν εἰς τὴν ἀλήθειαν· οὗτοι δὲν θεραπεύουσι τὴν ἀληθῆ θεολογίαν ἀλλὰ φροντίζουν περὶ τῆς διατηρήσεως ὠρισμένου θεολογικοῦ συστήματος. εἶναι δὲ ἡ ἐλευθέρως διανοήσις οὐ μόνον ἀπεριόριστον τοῦ ἀνθρώπου δικαίωμα ἀλλὰ καὶ ἐπιτακτικὸν καθῆκον. Δικαίωμα μὲν εἶναι, διότι πρῶτον ὑπάρχει τὸ μόνον ὄργανον πρὸς γνῶσιν τῆς ἀληθείας καὶ δὴ καὶ τῆς θρησκευτικῆς· ἐὰν ἡ ὀρθὴ θρησκευτικὴ ἀποψις εἶναι ἀναγκαία πρὸς σωτηρίαν, πρέπει νὰ νοῆται ἐλευθέρως. Δεύτερον δὲ ἡ ἐλευθέρως διανοήσις χρησιμεύει εἰς τὸ ἀγαθὸν τῆς κοινωνίας, διότι ἡ βιαία ἐπιβολὴ γνωμῶν, εἴτε ἀληθῶν εἴτε ψευδῶν, ἐπιφέρει βλάβην. Τέλος δὲ δυνάμεθα νὰ πιστεύσωμεν ὅτι οἱ ἱερεῖς διδάσκουσι τὰ ἀληθῆ, ἀφοῦ περὶ πραγμάτων σπουδαιοτάτων δὲν συμφωνοῦσι πρὸς ἀλλήλους. Καθῆκον δὲ πάλιν εἶναι, διότι αὐτὸς ὁ Χριστὸς κελεύει, ὅπως ἐρευνῶμεν τὰς Γραφὰς καὶ ζητῶμεν τὴν ἔννοιαν αὐτῶν, πρὸς δ' ἔτι ἀπαγορεύει εἰς τοὺς μαθητὰς αὐτοῦ νὰ ὀνομάζωνται διδάσκαλοι ἀρνούμενος οὕτω πᾶσι τὴν ἀναμάρτητον αὐθεντίαν.

Ἄλλὰ καὶ ὁ Ἀπόστολος Παῦλος καὶ οἱ πάλαι προφῆται ἦσαν θιασῶται τῆς ἐλευθέρως διανοήσεως· τοιοῦτοι ἦσαν καὶ πάντες οἱ ἐπὶ φρονήσει καὶ ἀρετῇ διαπρέψαντες ἀπὸ Σωκράτους μέχρι Λωκίου. Ἡ δ' ἐνστάσις, λέγει, ὅτι ἐκ τῆς ἐλευθέρως διανοήσεως ἀνακύπτουσι διαφοραὶ γνωμῶν διαταράττουσαι τῆς κοινωνίας τὴν εἰρήνην, εἶναι ἀστήρικτος· διότι τὸ ἐναντίον ἀληθεύει, ὅτι ὁ περιορισμὸς τῆς περὶ τὴν διανοήσιν ἐλευθερίας εἶναι αἰτία πάσης συγχύσεως καὶ ἀταξίας. Ἐπὶ τούτοις παρατηρεῖ ὅτι οὐδ' ἐν Ἑλλάδι ἐπεγένετο σύγχυσις ἐκ τῆς διαφορᾶς τῶν φιλοσοφικῶν Σχολῶν.

ἡ γνῶσις εἶναι ἀπηγορευμένη καὶ ὅτι ἐλευθέρως νοοῦντες φεύγομεν τὴν δεισιδαιμονίαν καὶ ἐρχόμεθα εἰς τὴν ἀλήθειαν.

2. Χριστιανισμός και προφητεΐαι.—Καὶ ταῦτα μὲν περὶ τῆς ἐλευθέρως διανοήσεως. Ἐν δὲ τῇ (ἄνωνύμῳ) πραγματείᾳ τῇ « περὶ τῶν αἰτίων καὶ ἀποδείξεων τῆς Χριστιανικῆς θρησκείας »¹ στρέφεται ὁ Collins κατὰ τῶν προφητειῶν, αἵτινες προσάγονται ὡς ἀπολογητικαὶ ἀποδείξεις τῆς ἀληθείας καὶ τῆς θείας καταγωγῆς τοῦ χριστιανισμοῦ. Διατείνεται δηλαδὴ ὅτι αἱ προφητεΐαι ἀναφέρονται εἰς τὸν Χριστὸν οὐχὶ ἀμέσως καὶ ἐν τῇ κατὰ γράμμα ἐρμηνείᾳ, ἀλλὰ μόνον τυπικῶς καὶ ἀλληγορικῶς. Οὕτω προσπαθεῖ νὰ διαμφισβητήσῃ τὴν θείαν ἀρχὴν τῆς χριστιανικῆς θρησκείας καὶ νὰ καταβιβάσῃ αὐτὴν εἰς τὰς φυσικὰς θρησκείας.

Ῥητέον ὅτι τὴν εἰρημένην πραγματείαν ἤλεγξαν ὁ B. I b b e t καὶ ὁ ἐπιφανὴς φιλόλογος Ῥιχάρδος B e n t l e y ἀμφότεροι ἔδειξαν ὅτι ἡ ἐλευθεροφροσύνη τοῦ Collins εἶναι ἔνθεν μὲν ὑπέρμετρος καὶ ἀλαζονικὴ ἔνθεν δὲ μεστὴ προκαταλήψεων.

Τὰ ἔργα τοῦ Collins² διεδόθησαν καὶ εἰς Γαλλίαν καὶ εἰς Ὀλλανδίαν³

3. WOOLSTON

1. Προφητεΐαι καὶ θαύματα.—Ὁ Θωμᾶς W o o l s t o n (1669 1731) παραδέχεται τὴν ἀλληγορικὴν τῶν προφητειῶν ἐρμηνείαν καὶ προθυμεῖται νὰ ἐπεκτείνῃ αὐτὴν καὶ ἐπὶ τὰ θαύματα. Πειρᾶται λοιπὸν ἐν τῷ συγγράμματι τῷ ἐπιγραφομένῳ « Ὁ διαιτητὴς ἀπίστου καὶ ἀποστάτου »⁴ νὰ δεί-

---

1. A discourse of the grounds and reasons of the christian religion, 1724. Συναφὴς εἶναι καὶ ἡ πραγματεία αὐτοῦ « The scheme of literar prophecy », 1726.

2. Πλὴν τῶν εἰρημένων συνέγραψεν ὁ ἀνὴρ « Φιλοσοφικὴν ἔρευναν περὶ τῆς ἀνθρωπίνης ἐλευθερίας καὶ ἀνάγκης » (Philosophical inquiry concerning human Liberty and Necessity. 1715) καὶ ἑτέραν συναφῆ πραγματείαν « A dissertation on Liberty and Necessity. », 1729.

3. Ἐπιθι U. T h o r s c h m i d, K r i t. Lebensgeschichte Ant.-Collins, des ersten Freidenkers in England, 1755.

4. « The moderator between an infidel and an apostate »

ξη ὅτι πάντα τὰ ἐν τῇ Κ. Διαθήκῃ ἐκτιθέμενα θαύματα οὐδεμίαν ἔχουσιν ἔννοιαν καὶ προσπίπτουσιν ὡς ἄτοπα καὶ ἀδύνατα, εἰάν ἐκκληθῶσιν ὡς πραγματικὰ γεγονότα· δύνανται δ' ὅμως νὰ θεωρηθῶσιν ὡς σύμβολα πίστεως, ὡς προφητικαὶ καὶ παραβολικαὶ διηγήσεις τῶν ἐν τῇ χριστιανικῇ κοινότητι τελεσθησομένων.

Τὴν ἐκδοχὴν ταύτην τῶν θαυμάτων ἀνέπτυξεν ὕστερον ὁ Woolston λεπτομερῶς ἐν σειρᾷ πραγματειῶν ἀπὸ τοῦ 1727 — 1730 ἐκδοθεισῶν καὶ ἐπιγραφομένων «Περὶ τῶν θαυμάτων τοῦ Σωτῆρος ἐν σχέσει πρὸς τὴν παροῦσαν διαμάχην ἀπίστων καὶ ἀποστατῶν»¹. Ἐνταῦθα διατείνεται ὅτι ἡ λεγομένη ἀνάστασις τοῦ Λαζάρου συμβολίζει τὴν μετὰ τὴν πλήρωσιν τῶν καιρῶν γενησομένην καθολικὴν τοῦ ἀνθρωπίνου γένους πνευματικὴν ἀνύψωσιν· τὸ ἀνάσταν θυγάτριον τοῦ Ἰαείρου σημαίνει τὴν ἰουδαϊκὴν ἐκκλησίαν, ἣν ὁ Χριστὸς θὰ ἀναζωογονήσῃ· ὁ δ' ἐκ Ναὶν ἀναστάς νέος συμβολίζει τὴν ἤδη νεκρὰν οὔσαν βαθυτέραν ἔννοιαν τῆς Γραφῆς².

2. Ὁ χριστιανισμὸς φυσικὴ θρησκεία. — Εἶναι συμφανὲς ὅτι μετὰ τῆς ἀρνήσεως τῆς ἀληθείας τῶν θαυμάτων καὶ τῶν προφητειῶν ἀνετρέποντο καὶ πάντες οἱ ἀποδεικτικοὶ λόγοι τῆς θείας ἀρχῆς τοῦ χριστιανισμοῦ· οὐδεὶς πλέον θὰ ἠδύνατο νὰ γίνῃ λόγος περὶ ὑπερφυσικῆς ἀποκαλύψεως. Τὸ συμπέρασμα συνήγαγεν ὁ Woolston διαρρήδην ἀποφηνάμενος ὅτι ἡ διδασκαλία τοῦ Χριστοῦ καὶ τῶν μαθητῶν αὐτοῦ οὐδὲν ἄλλο εἶναι ἢ ὁ νόμος καὶ ἡ θρησκεία τῆς φύσεως.

Κατὰ τοῦ Woolston ἔγραψεν ὁ Sherlock «Ἐλεγχον μαρτυριῶν περὶ τῆς ἀναστάσεως τοῦ Ἰησοῦ»³, ὅπερ ἔργον ἐθεωρεῖτο ἐπὶ πολὺν χρόνον ὡς ἀξιόλογος ἀνασκευὴ τῶν προσβολῶν ἐκείνου.

---

1. Discourses on the miracles of our Saviour in view of the present controversy between infidels and apostates ».

2. Αὗται καὶ αἱ τοιαῦται ἐρμηνεῖαι τοῦ Woolston ἔχουσι πολὺ τὸ ἐξεζητημένον καὶ ἀπίθανον.

3. The tryal of the witnesses of the resurrection of Jesus, 1729.

Ἄλλὰ καὶ κατὰ τοῦ Sherlock ἀντεπεξῆλθεν ὁ Πέτρος Annet δι' ἄνωνύμου συγγραφῆς ἐπιγραφομένης « Περὶ τῆς ἀναστάσεως τοῦ Ἰησοῦ »¹ προσπαθῶν νὰ δείξῃ ἀντιφάσεις ἐν ταῖς εὐαγγελικαῖς διηγήσεσι καὶ νὰ παραστήσῃ τοὺς χριστιανοὺς συγγραφεῖς ὡς ψευδολόγους καὶ νοθευτάς. Ὁ πιστεύων, λέγει, εἰς τὸ Εὐαγγέλιον καὶ παραδεχόμενος θεῖαν ἐπέμβασιν εἰς τὴν κανονικὴν πορείαν τῆς φύσεως ποιεῖ τὸν θεὸν εὐμετάβολον καὶ τοὺς φυσικοὺς νόμους ἀτελεῖς ὡς δεκτικοὺς διορθώσεως.

4. TINDAL

1. Ἡ θικὴ καὶ θρησκεία.—Ὁ Ματθαῖος Tindal (1656—1733), σπουδάσας μὲν ἐν Ὁξωνίᾳ τὴν νομικὴν, ἀλλ' ὕστερον τραπείς ἐπὶ μελέτας θεολογικάς, ἀπέβη ὁ κυριώτατος προστάτης τῆς περὶ ἧς ὁ λόγος θεωρίας· συνέγραψε τὸ ἔργον «Ὁ χριστιανισμὸς οὕτω παλαιὸς ὡς ἡ δημιουργία»² τιμώμενον σφόδρα ὑπὸ τῶν δεῖστῶν. Ἐνταῦθα διδάσκει ὅτι ἠθικότης εἶναι ἡ τῶν καθηκόντων ἐπιτέλεσις, ἡ παρεκτικὴ τῆς εὐδαιμονίας, εἰς ἣν κατατείνουσι πᾶσαί που τῶν ἀνθρώπων αἱ πράξεις. Ὁ δὲ νόμος, καθ' ὃν πρέπει αἱ πράξεις νὰ κανονίζωνται, εἶναι ἡ τῶν ὄντων πρὸς ἀλληλα ἀναλλοίωτος σχέσις (reason of the things), ἣτις δύναται νὰ χαρακτηρισθῇ ὡς ὁ ἐν τοῖς οὐσιν ἐνοικῶν ἀντικειμενικὸς νοῦς. Πρὸς ταύτην δὴ τὴν φυσικὴν τῶν ὄντων πρὸς ἀλληλα καὶ πρὸς ἡμᾶς σχέσιν ἀνάγκη νὰ συμφωνῶμεν, ἐὰν μέλλωμεν νὰ πράττωμεν ἠθικῶς καὶ νὰ ζῶμεν εὐδαιμόνως. Ὁφείλομεν ἄρα νὰ ἐρευνῶμεν τὰ ὄντα καὶ τὰς σχέσεις αὐτῶν καὶ κατὰ ταύτας νὰ πράττωμεν, ὅπερ εἶναι ἡ ἠθικὴ. Ἀλλὰ τοῦτ' αὐτὸ εἶναι καὶ ἡ θρησκεία.

Ἡ θρησκεία εἶναι κατὰ τὸ περιεχόμενον αὐτῆς ἡ ἐπιτέλεσις τῶν πρὸς τὸν θεὸν καὶ τοὺς ἀνθρώπους καθηκόντων· αὕτη περι-

---

1. The resurrection of Jesus. . . . .

2. Christianity as old as the creation, or the Gospel ; a republication of the religion of nature, 1730· 4η ἐκδ. τῷ 1733 (γερμανιστὶ μετεφράσθη ὑπὸ L. Schmidt, τῷ 1741).

λαμβάνει πᾶν τὸ ἀναφερόμενον εἰς τὴν τιμὴν τοῦ θεοῦ καὶ τὸ ἀγαθὸν τῶν ἀνθρώπων, ἤτοι τὰς δύο μεγάλας ἐντολὰς τὰς ἐξαγγελούσας τὴν σχέσιν τῶν ὄντων. "Ὅθεν θρησκεία καὶ ἠθικὴ συμπίπτουσιν εἰς τὸ αὐτὸ κατὰ τὸ περιεχόμενον καὶ διαφέρουσι μόνον κατὰ τὴν σχέσιν. Ἡθικὴ μὲν δηλαδὴ εἶναι τὸ πράττειν « κατὰ τὸν νοῦν τῶν ὄντων », καθ' ὅσον ὁ νοῦς θεωρεῖται καθ' ἑαυτόν, θρησκεία δ' εἶναι τὸ πράττειν « κατὰ τὸν νοῦν τῶν ὄντων », καθ' ὅσον ὁ νοῦς θεωρεῖται ὡς θέλημα τοῦ θεοῦ. Ἡ πρὸς τοὺς κανόνας τοῦ νοῦ συμφωνία τῶν πράξεων ἡμῶν ποιεῖ τὴν ἡμετέραν τελειότητα, ἣτις πορίζει τὴν εὐτυχίαν.

2. Ἡ φυσικὴ θρησκεία.—Ἐντεῦθεν συνάγεται ὅτι μία μόνη ὑπάρχει ἀληθῆς θρησκεία καὶ αὕτη εἶναι ἡ μετὰ τῆς ἠθικῆς συμπίπτουσα φυσικὴ θρησκεία, διότι στηρίζεται ἐπὶ τῆς φυσικῆς τῶν ὄντων σχέσεως. Ἡ θρησκεία αὕτη (*lex naturae*) εἶναι ἀρχέγονος καὶ πάντῃ ἀναλλοίωτος, διότι καὶ ὁ ἐφ' οὗ ἐρείδεται νοῦς τῶν ὄντων εἶναι ἀναλλοίωτος. "Ὅθεν εἶναι καὶ τελεία· οὐδὲν αὐτῇ δύναται νὰ προστεθῇ ἢ νὰ ἀφαιρεθῇ. Ἀφοῦ δὲ ἡ φυσικὴ θρησκεία εἶναι ἡ ἀληθῆς καὶ καθολικὴ καὶ ἀίδιος θρησκεία, ἔπεται ὅτι πᾶσα λεγομένη θετὴ θρησκεία εἶναι κατὰ τοσοῦτο μόνον ἀληθῶς θρησκεία, καθ' ὅσον συμπίπτει μετὰ τῆς φυσικῆς.

Ἡ θετὴ θρησκεία πρέπει νὰ μὴ ἔχη ἔλαττον μηδὲ πλεῖον τῆς φυσικῆς· εἰ δὲ μή, εἶναι ἐν μὲν ἐκείνῃ τῇ περιπτώσει ἐλλιπής, ἐν δὲ ταύτῃ τυραννικὴ, ὡς ἐπιβάλλουσα πράγματα περιττά¹. Καὶ ἡ χριστιανικὴ λοιπὸν θρησκεία εἶναι ἐν καὶ τὸ αὐτὸ κατὰ τὸ περιεχόμενον μετὰ τῆς φυσικῆς θρησκείας καὶ ἔχει κατὰ τοσοῦτο μόνον ἀξίωσιν ἀληθείας, καθ' ὅσον συμπίπτει μετ' ἐκείνης. Κατὰ τὸν λόγον τοῦτον ὁ χριστιανισμὸς ὑπάρχει, καθὰ ἡ φυσικὴ θρησκεία, οὕτω παλαιὸς ὡς ἡ δημιουργία, οὕτω καθολικὸς ὡς ὁ νοῦς, οὕτω ἀίδιος ὡς ὁ θεός. Ὁ ἀληθῆς ἄρα χριστιανισμὸς δὲν εἶναι θρησκεία τῆς χθὲς καὶ προχθὲς, ἀλλὰ τὸ ἀρχῆθεν ὑπὸ τοῦ θεοῦ

1. Εἴ τι ἄλλο ἔχει ἡ θετὴ θρησκεία παρὰ τὸν ἠθικὸν νόμον, εἶναι, λέγει, δεισιδαιμονία ἀφορῶσα εἰς ἀσημάντους μικρολογίας !

εἰς πάντα προστασόμενον· μόνον τὸ ὄνομα « χριστιανισμὸς » εἶναι νεώτερον, καταγόμενον ἐκ τοῦ Χριστοῦ. Ἡ δ' ἐπιφάνεια τοῦ Χριστοῦ εἰς τὸν κόσμον εἶχε τοῦτον τὸν σκοπὸν, νὰ ἀπαλλάξῃ, διὰ τῆς διδασκαλίας καὶ τοῦ κηρύγματος, τὴν φυσικὴν θρησκείαν ἀπὸ τῶν ἐπιγενομένων δεισιδαιμονιῶν καὶ νὰ ἀποκαταστήσῃ αὐτὴν εἰς τὴν πρώτην καθαρότητα. Πᾶν ἄλλο παρὰ τὰς ἀρχὰς τῆς φυσικῆς θρησκείας εὐρισκόμενον καὶ νῦν ἐν τῷ χριστιανισμῷ εἶναι δεισιδαιμονία.

3. Ὁ ἀρχέγονος χριστιανισμὸς.—Ἀπὸ τοιούτων προϋποθέσεων ὀρμώμενος ὁ Tindal ἀποφαίνεται, ὡς καὶ οἱ ἄλλοι δεῖσται, ὅτι ὁ νοῦς ἐκάστου εἶναι τὸ ἀσφαλὲς μέσον πρὸς ἔλεγχον τοῦ ἀληθοῦς καὶ τοῦ ψευδοῦς τοῦ ἐν ταῖς ἀρχαῖς τῆς χριστιανικῆς πίστεως. Ἡ ἀγία Γραφή δὲν ἔχει, λέγει, ἀπόλυτον κῦρος, ἀλλὰ πρέπει τὸ περιεχόμενον αὐτῆς νὰ βασανίζεται διὰ τοῦ νοῦ καὶ ἀπαλλάττῃται τῶν πλανῶν¹. Διὰ τοῦ νοῦ θὰ καθαρθῇ ὁ νῦν χριστιανισμὸς ἀπὸ τῶν ποικίλων δεισιδαιμονιῶν τῶν προσγενομένων αὐτῷ σὺν τῷ χρόνῳ, ἐκ δὲ τοῦ τοιούτου καθαρμοῦ θὰ διαλάμψῃ ὁ ἀρχέγονος καὶ ἀληθὴς χριστιανισμὸς ἢ ἡ φυσικὴ θρησκεία. Ὅτι ἡ ὑποτυπωθεῖσα θεωρία δὲν διαφέρει οὐσιωδῶς τῆς τοῦ Ἑρβέρτου (Cherbury), εἶναι εὐδὴλον².

5. CHUBB

1. Ἐξήγησις τοῦ χριστιανισμοῦ.—Ὁ Θωμᾶς Chubb (1679—1747), καταγόμενος ἐκ γονέων ἀφανεστάτων, δὲν ἔτυχεν ἀνωτέρας μορφώσεως καὶ ἦτο χειρῶναξ. Καὶ ὅμως ἔγραψε πολλὰ ἔργα, ὧν κυριώτατον εἶναι « Τὸ ἀληθές

1. Αἱ διδασκαλαί τῆς Γραφῆς περὶ πτώσεως τῶν πρωτοπλάστων, περὶ κληρονομικῆς ἀμαρτίας καὶ περὶ διαλλαγῆς, ἀπορρίπτονται· τὰ δὲ περὶ μετανοίας καὶ ἀφέσεως τῶν ἀμαρτιῶν δόγματα ἐκλαμβάνονται ὡς στοιχεῖα τῆς φυσικῆς θρησκείας, ἅτινα ὑπὸ δεισιδαιμονιῶν παρεφθάρησαν καὶ ὑπὸ ἱερέων διεστράφησαν, ὑπὸ δὲ τοῦ χριστιανισμοῦ ἀνακαινίζονται καὶ ἀποκαθαίρονται.

2. Κατὰ τοῦ Tindal ἔγραψεν ὁ Ῥιχάρδος Bentley « Phileleutherus Lipsiensis » 1710.